

Ersättningen

När medeltidens svenskar talade om drängar och pigor använde de alltså ord som började med ”lego-”: legan, eller lönen, var det som i språket skilde ett ”legohjon” från andra hjon och en ”legoman” från andra män.¹ Det var endast legomannen som utlovades lega för sitt arbete och därigenom skilde han sig både från andra fria män och från det ofria ”hjonet”, trälen. Legan var, vid sidan av avtalet, det som legitimerade legohjonets arbete för husbonden. Den var dock bara en del av det som utgjorde ersättningen för legofolkets arbete. Mer betydelsefullt för legohjonets liv under den tid arbetsrelationen varade var att det flyttade in i husbondens hem och att det fick mat och husrum där under hela legostämman. Det räcker därför inte långt att konstatera att legofolksinstitutionen – till skillnad från trældomen – utgjorde en form av lönearbete och att därefter försöka beräkna hur stor lönen var eller hur den förändrades över tid. Också formerna för legofolkets ersättning bidrog till att reproducera dess ekonomiska och sociala underordning.

Legan enligt lagen

Låt oss börja med hur ersättningen beskrivs i de äldsta källorna, landskapslagarna, och hur den sedan under de följande århundradena fortsatt reglerades genom lagstiftning. I merparten av lagarna nämndes ersättningen endast i förbigående i samband med att det lagliga sättet att inleda en legostämma beskrevs. Som vi såg i föregående kapitel ingicks enligt Västgöotalagarna legostämman genom att bonden lovade legomannen ”lega” och genom att legomannen därefter fick mat (”vist”) av husbonden.² I Östergötland beskrevs legostämman på samma sätt, även om andra ord användes: den östgötske bonden lovade drängen

”lega” varefter denne gick ”å mat och mål” hos husbonden.³ Även i den gotländska Gutalagen omtalades folk som på motsvarande sätt fick ”lega” och var ”i bondens bröd”, även om lagen saknade reglering av hur en sådan arbetsrelation inleddes.⁴

Enligt lagarna i Svealand kunde ersättningen bestå av ytterligare en del: fästepenningen. I Uppland och Hälsingland skulle en bonde lova ”lega” till den man eller kvinna som han ville anställa, varefter avtalet bekräftades genom att arbetaren antingen (som i Östergötland) gick ”å mat och mål” hos bonden eller annars genom att han tog emot en ”fästepenning”.⁵ I Södermanland gällde detsamma, även om lagen också uttryckte att bonden skulle erbjuda mannen både ”lega och fästepenningar”.⁶ En obligatorisk fästepenning fanns också i Västmanland, där den äldre lagen angav att en legostämma inleddes i två steg genom att legomannen först tog emot fästepenningen och därefter gick ”å mål och mat” hos husbonden.⁷ I den yngre lagen reglerades, som vi såg tidigare, därför vad som skedde om legomannen först tog emot fästepenningen och behöll den hos sig över natten, men sedan ångrade sig och bar tillbaka den till bonden.⁸

Landslagen övertog Södermannalagens bestämmelse om en ersättning bestående av mat, lega och fästepenning: en bonde skulle leja en man eller en kvinna genom att utlova (”fästa”) lega samt genom att antingen ge dem ”fästepenning” eller genom att de gick ”å mål och mat” hos husbonden.⁹ Oklarheten i lagtexten rörande om fästepenningen var obligatorisk eller ej ledde till att många skrivare förbättrade ordalydelsen till att ”lega eller fästepenningar” skulle erbjudas, och samma variant på bestämmelsen övertogs av den yngre landslagen.¹⁰ Därmed var fästepenningen inte längre obligatorisk.¹¹ Den enda senmedeltida lag enligt vilken en obligatorisk fästepenning skulle överräckas var därför Visby stadslag, enligt vilken den som ”lejer en tjänare för lön” (*boden winnet wmmme lon*) skulle betala ut *vestepenning*, varefter sedan arbetaren skulle gå *in dat brod* hos husbonden och ”tjäna” (*denet*) för *lon*.¹² Lagrevisionerna i början av 1600-talet ville dock bägge återinföra en obligatorisk fästepenning, vilken skulle överräckas i samband med att husbonden utfäste ”så mycken lön” arbetaren skulle få, varefter denne sedan skulle gå till husbondens ”bord och på hans kost”.¹³

De medeltida lagarna menade alltså att legofolkets ersättning var två- eller tredelad. Drängen eller pigan skulle för det första få mat och husrum av husbonden, vilket uttrycktes på varierande sätt: i Väster-götland (och i Norge) talades om husbondens ”vist”, på Gotland om ”bondens bröd”, medan övriga lagar använde det allittererande uttrycket ”mål och mat”. Aldrig preciseras vad som borde eller skulle ingå i detta ”mat och husrum”, som samtidigt som det utgjorde en central del av legofolkets ersättning innebar att de inlemmades i husbondens hushåll på ett sätt som egentligen inte skilde dem från de ofria hjonen, trälarna. Det gjorde däremot legan: så långt tillbaka som legofolksinstitutionen kan följas i lagarna legitimerades den av att arbetsrelationen inleddes genom att husbonden utlovade (”mälde”/”fäste”) lega. Den tredje delen av ersättningen, fästepenningen, kunde överlämnas för att bekräfta avtalet, en sed som dock saknades i lagarna i Götaland (liksom i Norge). Även om den redan under 1200-talet nämndes i Svealand blev den dock aldrig under medeltiden (med enstaka undantag, som i Visby) någon obligatorisk del av legofolkets ersättning. Liksom den inledde legostämman får fästepenningen dock inleda de följande undersökningarna av hur legofolksinstitutionens ersättningsformer bidrog till att skapa dess särpräglade underordning.

Fästepenningen

Med tanke på att överräckandet av en fästepenning varken under medeltiden eller 1500-talet var nödvändigt för att en legostämma skulle inledas, är det viktigt att i ett första steg ta reda på hur vanliga fästepenningar egentligen var. Det är känt att de förekom i andra länder under medeltiden: i England finns de belagda som *God's penny* från 1300-talet (det vill säga senare än i Sverige) och kallades där under tidigmodern tid även *hiring penny* och *fastening penny*.¹⁴ På Island förekom fästepenning under medeltiden men verkar ha varit sällsynt,¹⁵ medan uppgifter helt saknas från Finland, även om fonetiken indikerar att ordet lånats in i finskan under medeltiden.¹⁶ *Gudspenge* förekom i danska medeltida stadsrätter,¹⁷ liksom i Visby stadslag, som beteckning på en gåva som överräcktes i samband med andra typer av affärstransaktioner.¹⁸ Att en handpenning överräcktes som bekräftelse på ett ingånget avtal var med

andra ord inte något som var specifikt för legofolksinstitutionen. Olaus Petri förklarade dock på 1520-talet i en kommentar till stadslagen ordet "fridsskilling" med att det var "den penning som man giver på gods eller på hus, såsom fästepenning, där man giver legofolk på handen",¹⁹ vilket indikerar att sedvänjan och ordet då bör ha varit allmänt kända och förknippade med legofolksinstitutionen åtminstone i en stad som Stockholm.

Studier av i vilken utsträckning fästepenning gavs till legofolk, och vad den i så fall bestod av, saknas dock i stort sett.²⁰ I medeltida svenska räkenskaper saknas uppgifter om fästepennningar nästan helt, även i dem som noggrant bokfört alla utbetalningar av legan. Vid Uppsala domkyrka användes fem öre till fästning av legofolket (*conduccio familie*) 1497, medan motsvarande uppgift saknas i räkenskaperna från följande år.²¹ På Åkerö i Södermanland utbetalades 1511 endast ett halvt öre fästepennningar till legofolket.²² I räkenskaperna från 1520-talets Nynäs finns ett fåtal noteringar om legodrängar som fått fästepenning: Nummis-Niku fick 9 öre, Gregers fick två par skor och en blaggarnsskjorta, medan Heike med det vita håret fick ett par skor.²³ Fästepennningen behövde med andra ord inte vara just en penning, och de flesta av Nynäs arbetare fick inte någon fästepenning alls. I kronans räkenskaper förekommer fästepennningar någon gång, som vid Svartsjö gård i Uppland 1540 och vid Uppsala gård 1542 och 1544.²⁴ Ett sista exempel kommer från Vadstena klosters räkenskaper, enligt vilka 1 öre 1554, 1,5 mark 1565 och 6 öre året därpå användes "till att städja folket med, både här [vid klostret] och i Orlunda" (där klostret drev en storgård), medan andra år ingen fästepenning alls betalades ut.²⁵ Vid sidan av storgårdarnas räkenskaper nämns fästepennningar endast fyra gånger i rättegångsprotokoll, trots att de rimligen borde ha tagits upp i samband med lönetvister om de hade utbetalts, och i ett av dessa mål (på rådstugan i Stockholm 1495) noterades istället att ingen fästepenning hade givits en piga.²⁶ Utbetalda fästepennningar nämns endast tre gånger. I två av de tre fallen var husbonden inte bonde utan präst (i Ilmola i Österbotten 1574 och i Kullerstad i Östergötland 1592), vilket ytterligare understryker att fästepennningar inte var allmänt förekommande vid vanliga legostämmor.²⁷ Möjligen höll dock detta på att förändras mot slutet av 1500-talet. Enligt Per Brahe skulle gårdsfogden alltid ge legofolket "städjepennningar"

direkt ”på handen” för att bekräfta inledningen av legostämman,²⁸ och som vi såg ovan ansåg bägge lagrevisionskommissionerna i början av 1600-talet att fästepenningen borde bli obligatorisk. Det är dock inget som kommer till synes i 1500-talets räkenskaper.

Hur stora var då de fästepenningar som trots allt betalades ut? Vi vet dessvärre inte hur många av arbetarna i Uppsala som skulle dela på 5 öre 1497, eller hur många legohjonen i Vadstena var – vid Orlunda verkar det ha funnits minst elva personer 1565 som då skulle dela på 1,5 mark.²⁹ De gånger fästepenningen nämndes i domböckerna sades heller inget om hur stor den var. Bäst uppgifter har vi från kungsgårdarna. Vid Svartsjö 1540 fanns 27 personer som skulle dela på 1 mark och 1 öre (vilket innebar att de fick 1 örtug var, om fästepenningarna delades lika), vid Uppsala 1542 fick 16 av gårdens legofolk varsin fyrk i fästepenning (vilket motsvarade en fjärdedels öre), medan två år senare 20 personer fick ”på det de skulle bliva i gårdens tjänst, var på handen 6 penningar”.³⁰ Utgående från räkenskapernas uppgifter motsvarade därmed fästepenningen vid Uppsala 1542 och 1544 ungefär 1,25–1,5 procent av den genomsnittliga årliga legan. Detta motsvarar väl vad som föreslogs i de bägge lagförslagen i början av 1600-talet, enligt vilka den obligatoriska fästepenningen borde motsvara 0,5–1,5 procent respektive 4 procent av legan.³¹ Fästepenningen var därmed av försumbart ekonomiskt värde, så liten att den endast räckte till att köpa ett par kannor öl för att fira det ingångna avtalet.³² Kanske var det därför som räkenskaperna inte specificerade hur fästepenningen delades upp mellan legohjonen: den kunde lika gärna omvandlas till eller överräckas i form av mat eller dryck, vilket innebar att dess form flöt samman med den första måltid som istället kunde inleda legostämman. Den innebar i varje fall inte någon möjlighet till större sparande (också därför att den så sällan överhuvudtaget utbetalades), men gjorde det möjligt för en husbonde att till en ringa kostnad knyta till sig arbetare för det kommande året.

Mat och mål vid bondens bord

Att legofolket bodde hos husbonden var så självklart att det överhuvudtaget inte nämndes i de medeltida lagarna. Detsamma gäller andra källor, i vilka vi ytterst sällan hittar någon uppgift om legofolkets

husrum. Enligt Hans Brask skulle legodrängarna på biskopsgården i Linköping i början av 1500-talet sova två och två i de sängar som de tilldelades av fogden.³³ Christopher Pihl har i räkenskaperna från kronans storgård Julita funnit att legofolket där sov alla tillsammans i en särskild "nattstuga".³⁴ Husbonden höll inte bara legohjonen med sängplatser utan också med sängkläder, vilket framgår av att Peder Månsson manade gårdsmästaren att två gånger i månaden räkna alla sängkläder så att inget försnillades.³⁵ Om hur legofolket sov i vanliga bondehushåll talar endast en källa, nämligen tysken Samuel Kiechels reseberättelse från 1586, i vilken han redogjorde för sina iakttagelser av seder och bruk i Småland och Blekinge. Enligt Kiechel hade var och en av hushållsmedlemmarna sin bestämda sängplats. Bredvid bordet mitt i stugan fanns en säng med sängkläder och halm för bonden och hustrun, "omkring bakugnen, där det är varmt och gott, ligga barnen" medan "på bänkarna, som äro täckta med halm, sova drängar och pigor".³⁶ Om vi litat på Kiechel uttrycktes alltså legofolkets underordning också när hela hushållet sov i samma rum genom att de tilldelades de kallaste och sämsta sängplatserna, utan de ordentliga sängkläder som åtminstone husbondefolket höll sig med.

Vad gäller matordningen är vi något bättre underrättade, om än nästan uteslutande gällande storgårdarna. Vid klostret i Vadstena skulle alla i arbetsfolket "gå till ett bord och i en stuga äta" på 1400-talet,³⁷ medan det enligt Peder Månsson var upp till gårdsfogden att se till att arbetarna fick "sin föda och tarv" när de kom hem för kvällen.³⁸ Också enligt hertig Karl skulle alla vid hans storgårdar "äta uti en stuva".³⁹ Middagsmåltiden skulle alla äta samtidigt mellan klockan elva och tolv, men aftonmåltiden skulle legofolket äta när det passade in i arbetet. Mellan måltiderna skulle portarna vara låsta "och den då icke sin måltid aktar, må stå sitt eget äventyr" (det vill säga gå utan mat). Ingen "onyttig eller överflödig förtäring" av vare sig mat eller dryck var tillåten. Om någon hade invändningar mot det som serverades, "föraktar öl eller mat eller med vilja förspiller [den]", skulle han fängslas tre nätter på vatten och bröd och sedan förvisas från gården.⁴⁰ Om det däremot var brist på mat eller öl skulle arbetarna "med saktmodighet och icke med trots eller pockande" berätta detta för fogden, som sedan skulle bötfälla den som bedömdes ha felat. Både matens mängd och kvalitet

kunde tydligen, även vid hertigens storgårdar, orsaka oroligheter och uppstudsighet hos arbetsfolket.

Per Brahe menade att mängden bröd och annan mat vid varje måltid skulle anpassas efter antalet arbetare och betonade att gårdsfogden skulle övervaka tilldelningen samt att ingen mat togs med ut ur huset efter måltiden. Vid aftonmåltidens början skulle fogden därtill fråga vad var och en av arbetarna hade gjort under dagen och anpassa tilldelningen av mat efter detta så att en del fick bättre och mer mat, andra sämre och mindre, ”förty sådana personers lön är inte så stor, att mat och dryck att hålla dem uppe med kostar ändock mera: därför bör arbete följa föda”.⁴¹ Detta stämmer väl med vad sentida historiker har funnit: enligt Pihl motsvarade den mat ett legohjon fick vid kronans gårdar upp till fyra femtedelar av kostnaden under 1500-talet, och detsamma är Jorma Wilmis resultat för 1600-talets Finland.⁴² Samtidigt vet vi att åtminstone kronans legofolk åt vid ett eget bord, kallat ”legofolksbordet” eller ”spisbordet”, där det serverades en mindre mängd mat av sämre kvalitet än vid de högre tjänstemännens bord. Där serverades till exempel inte gäss, höns, ägg, ost, vetekakor, sötmjök eller finare öl, och vid Julita fanns inte heller något ljus vid detta bord.⁴³ Ett talande exempel på matens kvalitet kan därtill hämtas från ett brev kammarrådet Nils Persson (Bielke) skrev till fogden på Vadstena slott 1549.⁴⁴ Fogden hade skrivit till Stockholm och beklagat sig över att han hade tre år gammalt smör i sina förråd som var så härsket att det inte kunde säljas. Bielkes besked var att fogden skulle låta slottets legofolk och andra arbetare förtära det gamla smöret. Lägg därtill att vi inte alltid kan vara säkra på att legofolket verkligen fick all den mat som de hade rätt till: drängarna vid kronans svavelbruk i Närke klagade 1585 över att förmannen Jon Nilsson hade sålt bort deras kost så att de ”därför lidit hunger och druckit vatten”.⁴⁵

Per Brahe framhöll dock att legofolket skulle ”rundligen bliva spiset” i samband med gästabud eller vid större högtider som jul, påsk, pingst och trefaldighetssöndagen, om än med förbehållet att arbetarna inte fick vänja sig vid detta.⁴⁶ Även Peder Månsson menade att alla arbetare borde få ”något enkannerligt till kost” på högtidsdagarna,⁴⁷ medan fogdarna vid kronans storgårdar 1556 instruerades att legofolket ”stundom om helgdagarna” till middagen skulle få ”ett gott stop svenneöl”, det vill säga den starkare typ av öl som annars var förbehållen dem som åt vid

fogdens bord.⁴⁸ På biskopsgården i Linköping gällde istället att strax före jul skulle "kammarmästaren tillsägas att han ska se till att utdela gåvor bland tjänarna på julafton".⁴⁹ Sådana högtidsgåvor finns faktiskt ibland noterade i senmedeltida räkenskaper i samband med högtidsdagar som jul och påsk. På julafton 1480 utdelades "offerpenningar" till arbetsfolket på Svartsjö gård,⁵⁰ på Visborg gavs arbetsfolket "offerpenningar" på julafton både 1485 och 1486 och dessutom på skärtorsdagen 1486 (till svindrängen och ladugårdsfolket) och på palmsöndagen 1487 (till "esterna i ladugården"),⁵¹ vid Uppsala domkyrka fick arbetarna en gåva (*oblacio*) både vid jul och påsk 1497,⁵² och vid Ulvåsa gård i Östergötland, slutligen, delades "offerpenningar" ut till legofolket på julafton 1511.⁵³ Från senare delen av 1500-talet har jag endast funnit en uppgift om "offerpenningar", från Läckö slott 1597, där legohjonen fick 2 öre var.⁵⁴ I vilken mån sedvänjan fanns även i vanliga bondehushåll är helt okänt. Gåvorna var dock inte stora, i likhet med fästepenningen endast motsvarande några få kannor öl.

Maximilöner

Låt oss så gå över till den tredje delen av ersättningen, legan, vilken till skillnad från fästepenningen och "visten" ofta omnämns i källorna. Även om landskapslagarnas behandling av legofolkets ersättning i huvudsak var beskrivande snarare än reglerande, utfärdades alltifrån början av 1300-talet påbud rörande legans nivå och sammansättning. En sådan återkommande reglering var förbud mot att ge drängar utsäde som en del av legan, något som förekom redan i Yngre Västgötalagen.⁵⁵ Dessa förbud behandlas i nästföljande kapitel, tillsammans med övriga uppgifter om legofolks åkerbruk. Här nöjer vi oss tills vidare med att studera hur legans nivå begränsades. Det äldsta bevarade påbudet om maximilöner finns i ett tillägg till Södermannalagen, skrivet 1335.⁵⁶ Enligt detta skulle en legoman om sommaren som mest få en mark, två par skor och ett par handskar, medan han om vintern skulle få nöja sig med en halv mark men lika många skor och handskar. En legokona skulle endast få tre öre på sommaren respektive fem örtugar på vintern, samt ett par skor oavsett årstid. Den som lejde en arbetare för "mer lön" skulle böta tre mark, vilket även legohjonet skulle dömas till.⁵⁷

För att förstå vad dessa maximilöner innebar behöver vi göra en liten utveckling kring ”de medeltida prissättningarnas väsen”, nämligen att det fanns ”en viss, grundläggande uppfattning om vad saker skulle kosta”, något som benämndes *iustum pretium*, ’det rätta priset’.⁵⁸ Dess ideologiska och juridiska bakgrund har undersökts av John Baldwin, som visade att *iustum pretium* enligt både romersk och kanonisk rätt ansågs vara det för tillfället gällande priset, vilket kunde vara lagligen reglerat av överheten.⁵⁹ Under tidigt 1200-tal hade teologerna nått ståndpunkten att alla priser, inklusive priset på arbete, skulle representera varans sanna värde: den som sålde en vara till överpris begick en grov synd genom ocker, vilket var ett brott mot budordet ”Du skall icke stjäla”.⁶⁰ Tanken att det fanns ett av traditionen eller överheten fastslaget *iustum pretium*, oberoende av förändrad tillgång på till exempel bröd eller arbetskraft, ligger nära det som E. P. Thompson kallat ”den moraliska ekonomin” under 1700-talet. Enligt Thompson fanns då ännu en föreställning om att priser skulle ligga på en traditionellt given riktig nivå, medan priset i tider av brist (på spannmål) skulle regleras av överheten så att även den fattige kunde köpa, och att det tvärtom ansågs ”onaturligt” att någon skulle dra vinning genom att sälja varor dyrare än vad som var brukligt, även om det förelåg brist.⁶¹

Enligt Thompson var uppfattningen att priserna skulle regleras av överheten allmänt spridd i samhället under 1700-talet, medan 1200-talets lärde hyste uppfattningen att dessa prisregleringar indikerade det rätta priset och att den som krävde högre betalt syndade. Kan vi då belägga att det fanns ett sådant tänkande bakom prisregleringarna också i det medeltida Sverige? Folke Dovring fann att åtminstone prissättningen av jord var rättsligt normerad genom att uttrycket *iustum pretium* ”i flera fall” användes vid försäljning under medeltiden.⁶² Dovrings slutsats kan underbyggas ytterligare: jord överläts i samband med försäljningar, som panter och som morgongåvor i Sverige mot *iusto pretio* enligt drygt 40 brev från perioden 1258–1377.⁶³ Ibland användes andra uttryck, som *pro pleno et iusto precio*, vilket betonade att priset inte bara var rätt utan också fullt: ”för fullt värde” var nämligen den översättning som användes i brev på svenska, belagd ett tiotal gånger under perioden 1353–1404.⁶⁴ Förutom i fråga om jord används uttrycket en gång också rörande en värdefull stridshäst 1356.⁶⁵ Att det även gällde andra varor,

och att de prisregleringar som förekom i lagen också sågs som *iustum pretium*, framgår av handlingar med koppling till kyrkomötet i Tälje 1380. I januari detta år hade det utfärdats en kunglig stadga som förbjöd bland annat fogdar att våldgästa landbor eftersom det var ”mot Guds rätt, kyrkans och ridderskapets frälse och urminnes hävd, och emot skriven rätt och landens lag”.⁶⁶ Vid kyrkomötet i september bestämdes att fogdar skulle *iuxta leges patrie soluant iustum precium pro receptis*, det vill säga ”i enlighet med landets lagar betala rätt pris för de varor de mottog” då de gästade bönderna.⁶⁷ Nu syftade man både i lagstadgan i januari och vid kyrkomötet i september på landslagens bestämmelser om gästning, där priserna på kor, får, fläsk, smör, hö, bröd, öl och hästkorn räknades upp.⁶⁸ Landslagen nämnde visserligen inte att detta var ”fullt värde” eller *iustum pretium*, men det var uppenbarligen så priserna tolkades åtminstone av kyrkans män omkring 1380. Därmed har vi både visat att *iustum pretium* användes i Sverige under medeltiden och att de priser (och löner) som fastslogs i lagen var sådana rätta priser och ”fulla värden”. Det legohjon som krävde en högre lön riskerade därför inte endast världsligt straff i form av böter utan syndade också mot den religiösa ordningen då det stal från husbonden genom sitt ocker.

Efter Södermannalagen dröjde det över hundra år till dess att legofolkets löner åter reglerades (i varje fall har inga andra löneregleringar överlevt till våra dagar). Enligt Karl Knutssons prisstadga 1450 skulle årslönen för ”en för och fulltaka [fullt duglig] arbetsdräng” vara tre mark och fyra par skor medan lönen för en legokvinna skulle vara tolv öre och fyra par skor.⁶⁹ Bakgrunden till stadgan var en tid med dåligt mynt och stegrade priser, vilka kungen nu försökte reformera bort genom nya mynt och nya, lägre priser.⁷⁰ På flera ställen i stadgan nämns att priserna nedsattes med en tredjedel, vilket innebär att lönerna åren före 1450 sannolikt legat på 4,5 mark för män respektive 18 öre för kvinnor.

Maximilöner under 1500-talet

Nästa kända lönereglering är från 1523, då Gustav Vasa efter ett riksrådsmöte i Söderköping kungjorde att årslönen för en ”god legodräng som bygga kan det han bryter” skulle vara fem mark medan årslönen för en legopiga skulle vara två mark.⁷¹ Återigen följde regleringen på

en ”dyrtid” under 1500-talets första decennier med stegrade priser på varor som smör, lax och järn, i kombination med sämre mynt i form av de klippingar som myntades 1522–1523. Dessa avlyste kung Gustav samtidigt som han försökte stabilisera penningvärdet genom att slå nya ”runda” mynt och nedsätta priserna till vad som hade varit rådande före kriget mot Kristian.⁷²

1500-talet blev dock ett inflationens århundrade, både därför att silver strömmade in i Europa från de spanska gruvorna i Sydamerika och för att mer silver utvanns inom landet vid gruvan i Sala.⁷³ Därmed blev påbud om maximilöner återkommande. På herredagen i Örebro i januari 1540 utfärdade kung Gustav ett nytt förbud mot att betala en legodräng som kunde ”bota och bygga vad bo tillkräver” mer än fem mark om året, medan okunniga drängar skulle få maximalt fyra mark.⁷⁴ Den fortsatta dyrtiden dryftades vid en herredag i Arboga 1546, där man beslöt att alla priser skulle sänkas med en tredjedel (varuvärderingarna finns dock inte bevarade), ett beslut som sedan kungjordes för den samlade folkmassan på distingsmarknaden i Uppsala.⁷⁵ Eftersom detta enligt kungen skulle medföra att även ”allehanda tjänste- och arbetsfolk” skulle kunna handla sina varor billigare var det ”tillbörligt, att de icke heller deras herrar och husbönder (eller andra, som deras arbete behöva) med så dyrt lönen översitta skulle”.⁷⁶ Följaktligen skulle också alla löner sänkas med en tredjedel och legofolket ”sig efter tidens och landets *gelegenheit* med en skälig *lohen* benöja låta”, i likhet med vad Karl Knutsson hade genomfört nästan ett århundrade tidigare.⁷⁷ Beslutet upprepades i april, då kungen i ett tryckt mandat som gick ut till rikets alla invånare uppgav som ett (av flera) skäl till den rådande ”dyrtiden” att legodrängar krävde avlöning med spannmål så att de blev rikare än bönderna efter skörden.⁷⁸ För den som begärde högre lön än det nya tillåtna var straffet hårdare: då väntade fängelse i ”tornet eller kistan” på något av kronans slott.

En ny dyrtid och ekonomisk kris inträffade i början av 1570-talet, efter nordiska sjuårskrigets slut. Johan III utfärdade i februari 1573 en ”köpordning” som reglerade priset på allehanda varor och på hantverkarens arbete, och i samband med detta tillkom en ”ordning” i Stockholm som även reglerade legofolkets löner där.⁷⁹ ”En god legodrängs” årslön skulle vara fyra par skor, två skjortor och tolv mark medan en legopigas årslön skulle vara fyra par skor, lika mycket penningar som drängen

samt ”vad som belangar uti linkläder, det må matmodern försörja henne”. Ordningen blev snabbt inaktuell i och med den myntreform som genomfördes 1574, vilket föranledde staden att utfärda en uppdaterad ”ordinans” med värden angivna i 1575 års nya mynt.⁸⁰ Värdena sades vara vad ”ämbetena var för sig beviljat”, vilket innebär att vi inte vet hur legofolkets lönenivåer bestämdes. Medan marken devalverades 6,5 gånger sänktes lönerna för både drängar och pigor endast ned till 3 mark och 5,5 öre. Förklaringen till att man inte lät legan följa markdevalveringen och till att man valde dessa udda tal var möjligen att beloppen låg nära den nivå som kung Gustav hade påbjudit 30 år tidigare, vilket motsvarade kung Johans löfte att de nya markmynten skulle vara lika goda som på hans salig faders tid.⁸¹

År 1576 var det åter dags. Vid ett möte med riksrådet i februari kom man fram till att den ”penningförlägenhet” som för närvarande rådde i riket berodde (bland annat) på att legokarlar krävde för höga löner.⁸² Enligt vad kungen framförde vid mötet hade arbetarna ”utöver all måtta stegrat deras lön” så att den som tidigare hade tjänat 5–6 mark om året ”och låtit sig därmed väl benöja” nu sedan några år istället begärde 50, 60, 70, ja hela 100 mark om året, och därtill skor, lärft och skurna kläder, samt ”några spannmål till att så, sig till profit och fördel”.⁸³ Bönderna klagade därför över att deras legodrängar till och med var rikare på spannmål och penningar än vad de själva var. I augusti utfärdades därför en tryckt förordning som bland annat innehöll påbudet att legodrängar inte skulle få högre lön ”än som vant och brukligt var” på Gustav Vasas tid.⁸⁴

Från seklets slut finns ett verkligt sådant allmogens klagomål över legofolkets höga löner bevarat. 1595 menade ”gemene man” i Bispbergs-lagen i Dalarna att tjänstefolkets löner kraftigt hade ”fördyrats” i samband med att fred nyligen slutits med Ryssland.⁸⁵ Dalkarlarna begärde därför att hertig Karl skulle ingripa mot denna ”oordning” och utfärda en ny ”ordning” rörande lönerna och önskade att förhållandena skulle återgå till vad de varit under kung Gustavs dagar. Frågan om det skulle göras ”en viss ordning om legodrängars lön” diskuterades därefter vid riksdagen i Söderköping,⁸⁶ varefter hertigen utfärdade ett påbud enligt vilket drängar och andra arbetare ”med bondens skada rikta sig [gör sig själva rikare än bonden]” genom alltför höga löner och att årslönen

hädanefter högst skulle få uppgå till ”8 mark penningar eller 10 allra högst, eftersom drängen är slög [duglig] till” samt därutöver 9 alnar vadmal, 6 alnar blaggarn och 4 par skor.⁸⁷

Motsvarande löneregleringar återfanns slutligen i bägge förslagen till revisioner av landslagen. Enligt Karl IX:s lagförslag skulle en fästepenning på en mark vara obligatorisk, medan den obligatoriska ”fäste- eller städjepenningen” enligt det Rosengrenska lagförslaget endast skulle vara ett, två eller tre öre.⁸⁸ Detta var de första försöken att genom lagstiftning hålla nere också fästepenningen. Därtill reglerade det Rosengrenska lagförslaget legan: årslönen för en legodräng ”som kan bota och bygga vad som bo tillkräver” (en fras hämtad från Gustav Vasas brev 1540) skulle antingen vara sex daler ”för allt” eller annars sex mark, tolv alnar vadmal, tolv alnar lärft, fyra par skor, en skinnpäs, strumpor, hatt och handskar. Den husbonde som gav mer i lön eller betalade sitt legofolk ”med säd eller annat” skulle bötfällas.

Den lega som husbönder vid arbetsrelationens början lovade sitt legofolk var alltså under hela medeltiden och 1500-talet begränsad av uppfattningar om *iustum pretium*, det rätta priset på arbete, fastslaget genom politiska påbud om maximilöner. Dessa uttryckte nästan alltid legan som ett penningbelopp, ofta dock med tillägg av skor och ibland även av linkläder (1573/1574) eller handskar (1335). Först mot 1500-talets slut uttryckte de bägge lagkommissionerna legan som en kombination av penningar och tyger till kläder. Det var också först nu som fästepenningen begränsades, medan lagstiftningen däremot aldrig berörde maten eller husrummet.

Den lega som påbjöds genom lagstiftningen var differentierad utifrån skicklighet och kön. Olika lön för arbete på sommaren respektive vintern påbjöds dock endast i Södermannalagen, vilket beror på att alla övriga fall angav legan för ett helt års arbete. Att lönen skulle differentieras utifrån skicklighet för legodrängar angavs både 1450 och 1523 utan att någon lönenivå fastslogs för mindre skickliga drängar, vilket däremot skedde 1540. Legokvinnors löner reglerades mer sällan. De skulle enligt påbuden 1335, 1450 och 1523 vara väsentligt lägre, varierande mellan 40 och 50 procent, än männens. Däremot skulle mäns och kvinnors löner vara lika höga (eller snarare lika låga) enligt ordningarna för Stockholm 1573–1574. Pihl, som tidigare noterat detta, har föreslagit att orsaken var

Tabell 9. Maximilöner för legofolk i Sverige enligt lagar, lagstadgor och lagförslag, 1335–1604.

År	Legodräng	Legopiga
1335 Södermanland	<i>om sommaren</i> 1 mark 2 par skor 1 par handskar	<i>om sommaren</i> 3 öre (= 3/8 mark) 1 par skor
	<i>om vintern</i> ½ mark (= 4 öre) 2 par skor 1 par handskar	<i>om vintern</i> 5 örtugar (= 1 2/3 öre) 1 par skor
1450 Kung Karl	<i>för och fulltaka</i> 3 mark 4 par skor	12 öre 4 par skor
1523 Kung Gustav	<i>kan bygga det han bryter</i> 5 mark	2 mark
1540 Kung Gustav	<i>kan bota och bygga</i> 5 mark	
	<i>som inte kan detta</i> 4 mark	
1546 Kung Gustav	Lönen skall sänkas med 1/3	
1573 Stockholm	12 mark 4 par skor 2 skjortor	12 mark 4 par skor linkläder (från matmodern)
1574 Stockholm	3 mark 5,5 öre 4 par skor 2 skjortor	3 mark 5,5 öre 4 par skor linkläder (från matmodern)
1576 Kung Johan	Som på kung Gustavs tid	
1595 Hertig Karl	<i>som han är slög till</i> 8–10 mark 9 alnar vadmal 6 alnar blaggarn 4 par skor	

År	Legodräng	Legopiga
1604 Karl IX	<i>Fästepenning</i> 1 mark	
1604 Rosengren	<i>Fästepenning</i> 1, 2 eller 3 öre	<i>Fästepenning</i> 1, 2 eller 3 öre
	<i>kan bota och bygga</i> 6 daler "för allt" eller 6 mark 12 alnar vadmal 12 alnar lärft 4 par skor en skinnpås strumpor hatt handskar	

Källor: Schlyter SmL Add 7 s. 192 (1335); *Konung Carl Knutszons stadga om werdet på åtskillige warur ... 1450*, tryckt i Hadorph 1687; GIR 11/10 1523, s. 153f.; GIR januari 1540 s. 1f.; GIR 4/4 1546 s. 39; Varuvärderingar från äldre vasatiden, Strödda äldre räkenkaper, RA (1573); Riksarkivets ämnessamlingar, Ortshistoria, Stockholms stads acta vol. 21 s. 134ff. (1574); RR 17/8 1576, s. 206v–208v; SRA 30/10 1595 s. 656; Karl IX:s lagförslag BB 15 s. 195; Det Rosengrenska lagförslaget BB 15 s. 375ff.

att efterfrågan på kvinnlig arbetskraft var större i städerna än i riket i stort⁸⁹ samt att efterfrågan på arbetskraft i Stockholm var särskilt hög.⁹⁰ En troligare förklaring är att lönerna vid denna tid var så låga att det i praktiken knappast gick att klä sina legohjon för ett så lågt belopp. Därmed fanns det inte heller någon anledning att i lagstiftningen bestämma lägre löner för kvinnor, vars lön anpassades till den ideala från kung Gustavs tid.

Lagstiftning som reglerade legans storlek och vad den bestod av förekom också på många andra håll i Europa under medeltiden. De tidigaste kända exemplen kommer från Sydeuropa (Sicilien 1231 och Kastilien 1268),⁹¹ men ett tidigt exempel finns också från Norge, där kung Håkon Magnusson 1291 bestämde att *verkmän* i Hedmark, Romerike och Gudbrandsdalen skulle ha tre öre silver och ett visst antal alnar vadmal eller lärft i "lega".⁹² Annars infördes maximilöner runtom i Europa först under åren efter digerdöden,⁹³ och ofta har epidemin fått förklara lagstiftningens tillkomst, inte minst i England.⁹⁴ Södermannalagens

påbud om maximilöner 1335 är därför inte uppseendeväckande tidigt, utan utgör ett tydligt exempel på inflytandet av kontinental lagstiftning på legofolksinstitutionen i Sverige. Mer anmärkningsvärt är att vi inte känner till något påbud om maximilöner under århundradet efter digerdöden. Det är troligt att sådana utfärdades också i Sverige under årtiondena efter 1350 men att de gått förlorade sedan de blivit inaktuella.

Vad vi säkert vet är att maximilöner var ett stående inslag i legofolksinstitutionen under 1500-talet. Att regleringarna hade samband med prisstegringar och förändringar i myntväsendet är tydligt, men det första tillfälle då detta uttryckligen angavs i de bevarade källorna var 1546, då kungen menade att legodrängars löner orsakade ”dyrtid”, inte minst därför att de krävde löner i form av utsäde. Samma orsaker motiverade påbudet 1576: de höga lönerna och ”spannlanden” ledde till ”penningförlägenhet” i riket, medan det i allmogens besvär 1595 hette att de höga lönerna ledde till att husbönderna snart inte längre skulle ha råd att anställa några arbetare. Hertigen svarade vid detta tillfälle att legodrängarna ”skadade” husbönderna genom att bli rikare än dem, och samma farhåga uttrycktes av kungarna både 1546 och 1576. Kungamakten ställde sig alltså på husböndernas sida: löneregleringar var något som kunde erbjudas ”gemene man” i termer av återställandet av ”ordningen” i riket mot att husbönderna i gengäld gav överheten sitt stöd.⁹⁵ De svenska bönderna framstår som en motsvarighet till vad som i England beskrivits som *the middling sort*, en social grupp vars intressen åtminstone i vissa frågor i hög utsträckning sammanföll med den framväxande statens samtidigt som de gjordes till språkrör för lokalsamhällets allmänna bästa och ansvariga för frågor rörande beskattning och utskrivningar.⁹⁶ Att bönderna under 1500-talet kunde nå denna framskjutna politiska position berodde, som jag och Jakob Molinder nyligen visat, på att andra samhällsgrupper som hade kunnat fylla denna roll (präster, borgare, adel eller kronans tjänstemän) ännu var så försvinnande få.⁹⁷ Böndernas samlade ekonomiska kapacitet översteg vida de andra ståndens och de rikaste bönderna tillhörde den rikaste tiondelen i samhället. Denna starka ekonomiska ställning omsattes i politiskt inflytande dels i riksdagen, dels (som vi kommer att se i kapitel 7) i förhandlingar med överheten rörande kontrollen över legofolk och andra obesuttna. Löneregleringarna hade därför, åtminstone på

1500-talet, det dubbla syftet att inte bara råda bot på snabb ekonomisk förändring utan också att hindra legofolkets sociala mobilitet, ett viktigt politiskt mål sett ur husböndernas perspektiv.

Senast under slutet av 1500-talet tillkom ett retoriskt element, nämligen tillbakablickandet på en svunnen tid av ”ordning” då lönerna var låga och legofolket inte hotade att göra husbönderna fattiga. Sådana argument var inte sällsynta i medeltidens Europa, där man redan åren efter digerdöden fastslog att lönerna skulle ligga kvar på samma nivå som tidigare.⁹⁸ I Danmark lät man 1540 begränsa lönerna till vad som varit gällande på ”kung Hans och andra framfarna kungars tid”, det vill säga före det tidiga 1500-talets oroligheter.⁹⁹ I Sverige var det emellertid först Johan III 1576 och därefter dalkarlarna 1595 som vi säkert vet argumenterade för att lönerna skulle återställas till en tidigare nivå, nämligen den som varit rådande på kung Gustavs tid. Även om också denne vid upprepade tillfällen hade agerat mot ”dyrtiden” såg man några decennier senare nostalgiskt tillbaka på det tidiga 1500-talet som en tid av ”ordning” då lönerna var låga.

Skor och underkläder

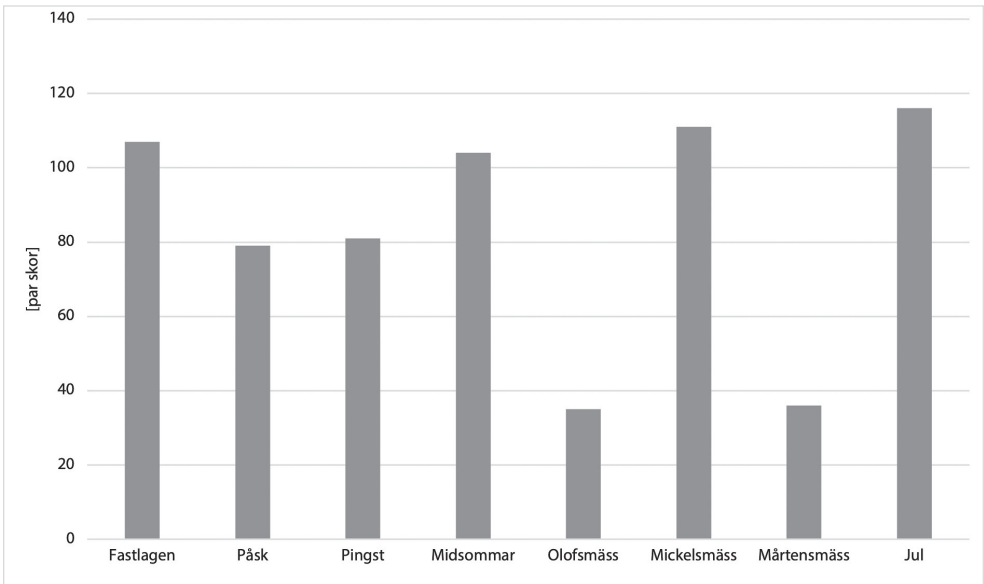
Lagstadgorna uttryckte alltså maximilönerna i form av penningar, skor och – från och med 1570-talet – även underkläder (”skjortor”, ”linkläder” eller blaggarn och lärft). Låt oss börja med skorna. En dräng skulle redan enligt Södermannalagen få fyra par skor om året, och samma antal återkom sedan varje gång skor nämndes (1450, 1573, 1574, 1595 samt i det Rosengrenska lagförslaget). Anledningen till att just skor (och handskar) specificerades var antagligen att de sågs som en ofrånkomlig del av vad som behövdes för legodrängens arbete, vilket Rosamond Faith har påpekat gällande *ploughmen* i 1000-talets England.¹⁰⁰ Att antalet skor förblev konstant fyra århundraden igenom förklaras av att medeltida skor slets ut relativt fort – genom experimentell arkeologi har danska forskare visat att de vid dagligt bruk endast höll i ungefär tre månader.¹⁰¹ En årstilldelning på fyra par innebar alltså att en legodräng kunde gå i hela skor året om. Den sörmländska legokvinnans endast två par skor (och avsaknad av handskar) kan därför möjligen ha berott på att hon

tänktes ägna sig åt inomhusarbete,¹⁰² en tanke som i så fall försvunnit före 1450 då även kvinnor tilläts få skor som räckte till utearbete året om.

De skor som legofolket vid storgårdarna fick kunde under senmedeltiden tillverkas lokalt på gården. Vid klostret i Vadstena tillverkades under 1400-talet skor till ”folksens behov” av klostrets egna skomakare,¹⁰³ vid 1500-talets början lät man vid biskopsgården i Linköping ”göra skor för hela året medan det är ljusst och dagarna är långa” i mitten av juni,¹⁰⁴ medan Per Brahe senare under seklet påpekade att gårdsfogden skulle se till att legofolkets skor tillverkades.¹⁰⁵ Att legofolket verkligen fick skor är belagt redan i räkenskaper från 1360-talets Nyköping, då de också tillverkades vid gården.¹⁰⁶ Av flera senmedeltida räkenskaper framgår att skor delades ut till storgårdarnas arbetare samtidigt och vid särskilda tillfällen under året: på Tyresö fick drängarna skor vid allhelgona 1471,¹⁰⁷ vid Kalmar nunnekloster delades skor 1484–1485 främst ut vid julen, fastan och påsken,¹⁰⁸ vid slottet i Västerås fick ett antal arbetare skor samtidigt vid sekelskiftet 1500,¹⁰⁹ medan det av den uppländske prästen Johannes Johannis räkenskaper framgår att hans legofolk i början av 1500-talet oftast fick skor vid jul, påsk, pingst och på S:t Olofs dag den 29 juli.¹¹⁰ Även senare under seklet delades skorna ut i samband med högtidsdagar: vid Stockholms slott i samband med sju olika helgdagar 1539, inte minst vid de helgdagar som också var vanliga stämmodagar (se figur 7),¹¹¹ medan räkenskaperna från Åkerö 1568 nämner legofolkets ”julskor, påskskor, midsommarskor [och] mickelsmässeskor”, vilket innebär att skoutdelningen var jämnt fördelad över året med (ungefär) tre månaders tid för att slita ut det gamla paret.¹¹²

Även om antalet skor oftast var fyra par förekom enligt räkenskaperna att legohjon fick såväl fler som färre skor av sina husbönder. Stor variation finns till exempel i Johannes Johannis räkenskaper, enligt vilka legohjonen oftast fick nöja sig med tre par skor (27 gånger) men där det nästan var lika vanligt att de fick fyra (24 gånger), medan endast en mindre del fick två (9 gånger) eller fem par (10 gånger).¹¹³ På Nynäs under 1550-talet fick däremot samtliga legohjon (53 uppgifter) fyra par skor, och 1563 fick 15 av de 17 legohjonen där fyra par, medan två istället fick tre respektive fem par skor.¹¹⁴ Även på Åkerö dominerade fyra par (28 uppgifter av 30) på 1550-talet.¹¹⁵ När en legodräng på Ulvåsa 1588 fick fem par skor noterades särskilt att ett av paren var ersättning för att han tagit på sig

ERSÄTTNINGEN

Figur 7. Dubbelskor utdelade till anställda i samband med högtidsdagar vid Stockholms slott 1539. Anmärkning: Datum för när enkelskor delades ut redovisas inte i räkenskapen. Källa: UH 1539:4.

att ”sköt[a] hundarna och stäng[a] porten”.¹¹⁶ De flesta legohjon fick nöja sig med billigare enkelsulade skor, även om stalldrängarna på Nynäs på 1550-talet istället fick mer påkostade dubbelsulade skor, sannolikt för att skorna slets snabbare i stallmiljön. Av det tidigare citerade brevet från kammarrådet Nils Persson (Bielke), i vilket han ansåg att arbetarna i Vadstena skulle serveras tre år gammalt smör, manade han också fogden att inte slösa bort de osäljbara hudarna efter självdöda djur utan istället ”låta göra dem uti sko till legofolket”.¹¹⁷ Kronans arbetare fick alltså visserligen skor av husbonden, men tydligen av en sämre kvalitet än vad folk i övrigt var beredda att betala för. I vilken utsträckning skor ingick i ersättningen också för arbetare i vanliga bondehushåll går inte att säga: de nämns endast två gånger i protokoll där legan angavs (i Närke 1592 respektive i Vadstena 1593),¹¹⁸ men att skor inte nämndes oftare kan lika gärna ha berott på att de utgjorde en så självklar del av ersättningen att de inte behövde specificeras.¹¹⁹

Förutom Södermannalagens handskar var det först genom ”ordningarna” i Stockholm 1573–1574 som kvinnor och män också tilläts få underkläder (”skjortor” respektive ”linkläder”) utöver den lagstadgade legan.¹²⁰ Detta återkom sedan i hertig Karls påbud 1595, som tillät sex alnar blaggarn, vilket i det Rosengrenska lagförslaget hade dubblerats till tolv alnar lärft (samt skinnpäls, strumpor, hatt och handskar). Därtill kunde en legodräng enligt hertigen få upp till nio alnar vadmal till kläder, vilket Rosengren utökade till tolv. Liksom skorna kunde dessa kläder tillverkas vid de storgårdar där legofolket arbetade. I Linköping skulle biskopsgårdens fogde låta tillverka vadmal och linne ”till att löna legofolket med”,¹²¹ i Vadstena nämndes att klostrets skinnare arbetade för ”folksens behov”,¹²² och Per Brahe ålade gårdsfogden att se till att det barkades hudar och bereddes skinn till legofolkets skinnkjortlar samt att det spanns svart och vit vadmal, lärft och blaggarn till kläder åt gårdens folk.¹²³ På 1580-talet fanns en årsanställd skräddare vid kronans storgård Julita, vars arbete dominerades av produktionen av de anställdas tröjor, byxor och kjortlar.¹²⁴ Tyg till legan kunde emellertid också köpas in utifrån: Gustav Vasa instruerade 1549 en fogde att minska utgifterna genom att köpa in billigt ”grovt kläde” till det nyanställda folket.¹²⁵ Skräddaren kunde också vara en tillfälligt inhyrd hantverkare: på Tyresö tog man vid allhelgona 1476 in en skräddare som skulle ”skära både åt legofolk och småsvenner”,¹²⁶ och vid Ulvåsa betalade man 1513 en skräddare som ”skar åt legofolket”.¹²⁷ De mest utförliga uppgifterna finns dock hos prästen Johannes Johannis, som specificerade ”skräddarlönen” för varje enskilt plagg, vilket betyder att han inte bara gav legofolket tyg utan också betalade för att få deras kläder tillverkade.¹²⁸ Av de räkenskaper som specificerade inte endast vad som utbetalts utan också vad som utlovats framgår att linkläder ofta verkligen ingick som en separat post, vid sidan av legan: det gällde vid Kalmar nunnekloster på 1480-talet då drängarna lovades en skjorta om året;¹²⁹ Johannes Johannis lovade 1502–1517 sina drängar varsin skjorta och pigorna varsin särk eller kjortel samt huvudkläde;¹³⁰ i Stockholm fick Helga Lekamens dräng en skjorta 1517–1526;¹³¹ på Nynäs fick drängarna blaggarnsskjortor och pigorna särkar, huvudkläden och halskläden 1554–1564;¹³² medan drängarna på Åkerö 1554–1556 fick varsin skjorta samt dessutom (åtminstone ett år) varsitt par handskar.¹³³ Linnekläder

vid sidan av legan var alltså allmänt förekommande långt innan de nämndes i lönestadgan 1573, vilken för övrigt framstår som generös (på just denna punkt!) med tanke på att drängar annars genomgående endast fick en skjorta om året enligt räkenskaperna.

På samma sätt förekom långt före 1595 att kläder utlovades utöver legan. Detta gällde emellertid endast ett litet fåtal legohjon och endast något enstaka plagg, som därför kan antas ha varit i särskilt stort behov av att bytas ut. Vid Kalmar nunnekloster utlovades 1484 en vadmalskjortel till en legokvinna och ett par vadmalsshosor till en legoman.¹³⁴ Vadmalsshosor fick också Helga Lekamens dräng 1520,¹³⁵ liksom en dräng vid Åkerö 1554 och en annan 1556.¹³⁶ Vid Nynäs utlovades ett par drängar 1563 en hel uppsättning vadmalskläder, och året därpå fick en av gårdens drängar löfte om både jacka och byxor.¹³⁷ Vid samma tid utlovades några drängar fyra alnar vadmalskläder utan att syftet angavs, men mängden räckte till antingen ett par byxor eller en tröja.¹³⁸ Om dessa klädesplagg överräcktes relativt snart efter det att legostämman påbörjats kunde de fungera som ett incitament att ta tjänst i fall där de gamla kläderna varit alldeles utslitna. Genom att utlova kläder vid sidan av legan har husbönder därtill i viss mån kunnat kringgå lagstiftningens begränsning av legans storlek. Låt oss nu gå vidare till att se hur den egentliga legan, den del som i lagstiftningen uttrycktes som ett penningbelopp, utlovades och betalades ut.

Penningar

Vid storgårdarna fanns enligt instruktioner och rådgivningslitteratur ett mellanled mellan husbonden och legohjonet, en "gårdsmästare" eller "gårdsfogde" till vilken husbonden hade delegerat de arbetsledande uppgifterna. Vid Vadstena kloster innebar detta att gårdsmästaren tog emot arbetsfolkets lön från abbedissan och därefter avlönade arbetarna,¹³⁹ och han var därför ansvarig att två gånger om året lämna henne en räkenskap över hur många "hjon och legodrängar" som var i klostrets bröd samt dessas "lön".¹⁴⁰ Även vid biskopsgården i Linköping var det gårdsfogdens ansvar att "löna" allt legofolk samt att redovisa kostnaden för "legofolk och deras avlöning" i årliga räkenskaper.¹⁴¹ Räkenskapen gav husbonden en möjlighet att tillrättavisa fogden för att ha givit

legofolket för höga löner: Gustav Vasa menade 1549 att han i fogden Nils Birgerssons räkenskap sett att denne gav kronans legodrängar för ”stor lön” och åthutade honom att i framtiden tänka annorlunda angående legans storlek.¹⁴² Också enligt Peder Månsson var det gårdsmästaren som ledde ”hjonen och arbetsfolket” vid ”herrgårdar och kloster”,¹⁴³ och enligt Per Brahe var det fogdens uppgift att se till att alla arbetare fick ”lön och föda, husrum och läger” (även om det samtidigt ålades var och en av arbetarna att själv ”fordra deras tillsagda lön, mat och dryck, hus och läger och annat sådant”).¹⁴⁴ Även Birgitta hade ett mellanled mellan sig och sina tjänare. En gång då en av hennes fattiga tjänare (*unus de familia sua pauper*) bad henne om en gåva för att bekosta sin dotters bröllop vände sig Birgitta till sin gårdsmästare (*dispensatore domus*), frågade denne hur mycket pengar hon hade och befallde honom sedan att ge bort en tredjedel till den fattige tjänaren.¹⁴⁵

Enligt Per Brahe skulle gårdsfogden ”bli överens” med legohjonet om hur mycket lön det skulle få innan arbetsrelationen inleddes, varefter han bekräftade överenskommelsen genom att ge det fästepenningar direkt i handen.¹⁴⁶ Trots att legans storlek framställdes som en överenskommelse inkluderade Brahe ändå en standardårslön för legodrängar i sin bok, vilken bestod av vadmal till kjortel, byxor, strumpor och tröja två skjortor (en av lärft och en av blaggarn) samt fyra par skor.¹⁴⁷ Utrymme för förhandling verkar därför endast ha funnits rörande penningdelen, eftersom gårdsfogden även skulle betala ut lön till legofolket i penningar.¹⁴⁸ Denna ”förtjänta lön” skulle betalas ut först när arbetsåret var till ända. Legan, till skillnad från fästepenningen, maten och sannolikt även de kläder som utlovades vid sidan av penningarna, utbetalades alltså först efter fullgjort arbetsår.¹⁴⁹

Legan enligt storgårdarnas räkenskaper

En viktig källa till information om hur legofolkets ersättning betalades ut är de räkenskaper från storgårdar som bevarats från slutet av 1400-talet och framåt. Som John Hatcher och Judy Stephenson nyligen påpekat finns det en risk att sådana storgårdar, där en gårdsfogde avlönade arbetarna och där lönepersedlar som skor och kläder kunde framställas på gården av arbetarna själva, inte är representativa eftersom de kunde

leja arbetskraft på andra villkor än vanliga husbönder.¹⁵⁰ I Sverige bör detta gälla i synnerhet kronans storgårdar, som rekryterade arbetare på andra villkor och hade annan tillgång till lönepersedlar. Jag har därför valt att endast studera räkenskaper från andra storgårdar än kronans. För legofolk hos bönder och borgare finns dock inga räkenskaper bevarade, och vi har endast en enda prästs räkenskap bevarad. För att kunna jämföra den ersättning som gavs hos sådana husbönder med storgårdarnas måste vi därför utgå från de strödda uppgifter som framkommer i ett femtiotal tvister mellan legofolk och husbönder i rättsprotokollen.¹⁵¹ Som vi ska se bekräftar dessa i stort praktikerna kring hur legan utlovades och betalades vid frälsets storgårdar.

Flera räkenskaper bekräftar att legofolket i enlighet med lagen utlovades en bestämd lega då arbetsrelationen inleddes.¹⁵² Någon sällsynt gång hände det dock att legodrängar anställdes ”på skön” utan någon i förväg uppgjord lega.¹⁵³ Även om det var gårdsfogden som i teorin ansvarade för att leja arbetare till gården hände det att högadliga husbönder tog direkt del i detta. På Nynäs stadde ”min fru” (Anna Hansdotter Tott) legodrängen Gregers i början av november 1531, varefter fogden stadde näste dräng någon vecka senare.¹⁵⁴ Också på Åkerö var arbetet delat mellan fru Anna Hogenskild och fogden, vilka stadde sju respektive åtta drängar 1554, medan frun ensam verkar ha lejt sina arbetare de följande åren.¹⁵⁵ På Åkerö var det därtill oftast frun själv som betalade ut penningar till legofolket, även om även fogden emellanåt kunde göra detta.¹⁵⁶ Vem som delade ut övriga delar av ersättningen framgår däremot inte av räkenskapen.

Någon uppgift om hur det egentligen gick till när husbonden och legohjonet bestämde lönenivån finns inte i räkenskaperna, där legan framställs som något som husbonden eller gårdsfogden ”lovade” legohjonet. Det närmaste vi kommer är en berättelse i ett protokoll om ett avtal som hade en så ovanlig utformning att det nästan måste ha varit på förhand givet att det skulle sluta med en tvist. Husbonden Erik skrivare i Kopparberg i Dalarna hade 1545 ett ”samtal” med en Erik Hansson som slutade i en ”stadga” dem emellan rörande anställningstid och lega.¹⁵⁷ Enligt husbondens berättelse hade de kommit överens om att drängen först skulle arbeta ett halvår. Om skrivaren sedan ville behålla honom i ytterligare ett halvår skulle han först betala ut fem mark för

det första halvåret och sedan ytterligare sju mark för nästa halvår. Om han däremot inte längre ville behålla drängen skulle han inte betala ut någon lega överhuvudtaget. När det första halvåret förflutit ville husbonden föga förvånande inte längre behålla drängen, som därför tvingades stämma husbonden inför tinget, där han beklagade sig över de orättfärdiga villkoren. Husbonden lovade till slut att ändå betala ut de fem marken, om än först vid midsommar, ett par månader senare.

Sällan framgår av räkenskaperna när legan (med undantag för skorna) betalades ut. Antagligen var det så självklart att legan inte skulle betalas ut förrän vid arbetsårets slut att detta inte behövde anges. Någon gång framgår av räkenskaperna att legan verkligen betalades ut då legostämman var till ända, som då Peter ladugårdsman vid Visborg fick lega utbetald skärtorsdagen 1486 för sitt arbete sedan jul.¹⁵⁸ Någon gång kunde dock delar av legan betalas ut i förskott, som då Svensk-Olof på Åkerö fick en mark ”på sin lön” av fogden våren 1556, trots att legostämman skulle vara till oktober.¹⁵⁹ Detta var dock ett undantagsfall, något som annars inte förekommer i räkenskaperna.

Trots att ett återkommande tema i 1400-talets predikningar var en uppmaning till den gode husbonden att ”[d]in legomans verk skall du ej olönat dvälja med dig till morgonen [...], över den timma du lovar honom”,¹⁶⁰ hände det att husbönder inte betalade ut legan ens på stämmodagen och därför hamnade i skuld till sina legohjon. När Gregers Matsson 1484 lovade Tomas Magnusson 2,5 mark i lega för det kommande året noterade han samtidigt att han redan var skyldig Tomas 1 mark sedan tidigare,¹⁶¹ medan prästen Johannes Johannis 1516 hade löneskulder både till pigan Botil och till drängen Store Peter.¹⁶² Till den senare var skulden relativt omfattande: en halv mark penningar, ett halvt pund råg (värt 16 örtugar) samt korn till ett värde av 23 örtugar, en sammanlagd skuld på drygt två mark. Enligt husbondens räkenskaper kvittades skulden dock mot endast en mark plus ett par byxor. Trots löneskulder, eller kanske snarast tack vare dem, arbetade både Botil och Store Peter kvar hos Johannes åtminstone åren 1514–1518. De verkar alltså båda ha accepterat (eller tvingats finna sig i) att legan varken utbetalades i tid eller var så stor som husbonden lovade.

Enligt hertig Karls gårdsrätt kunde den tjänare som inte fick ut sin lega i rätt tid vända sig till rätten, där hertigens ”marskalk” var ”förpliktad att

hjälpa den till rätta som klagar”.¹⁶³ Även utanför kronans gårdar vände sig legohjon till tinget för att få innestående lega utbetald.¹⁶⁴ Oftast fick de rätt till legan inom en viss tid, inom tre veckor eller innan nästa ting. I slutet av 1400-talet dömdes husbönder i Stockholm vid upprepade tillfällen till och med att betala ut legan innan solnedgången, det vill säga i enlighet med den ovan citerade bibelversen.¹⁶⁵ Om husbonden trots dom inte betalade ut legan hotade rätten med böter på tre mark, vilket – eftersom det var ett belopp av samma storleksordning som en årslega – bör ha varit ett relativt effektivt medel för att få trilsande husbönder att ge med sig. Någon gång kunde husbonden trots detta vägra: Olli Hatan i Tavinsalmi i Savolax dömdes den 1 januari 1564 att betala den lön han hade lovat till Valborg Matsdotter inom tre veckor, men bötfälldes ett halvår senare för att hon ännu inte fått sina tio alnar vadmal.¹⁶⁶ Även om ett legohjon drog husbonden inför tinget för att få ut sin intjänade lega kunde det alltså hända att betalningen dröjde ännu mycket länge.

Den överenskomna eller utlovade lönen uttrycktes nästan alltid som ett visst belopp penningar i räkenskaperna, ofta med tillägg av linnekläder och skor. När en Anna blev piga hos Johannes Johannis 1514 lovades hon till exempel en lega på 1,5 mark penningar, en särk, ett huvudkläde och tre par skor.¹⁶⁷ I andra fall räckte det med ett penningbelopp, som då Henrik Mickelsson av frun på Åkerö utlovades ”5 mark uti allehanda”.¹⁶⁸ Även i tvistemålen uttrycktes legan nästan alltid i form av ett penningbelopp, som när pigan Valborg i Satakunda 1550 tilldömdes sin årslön på två mark av husbonden Sigfrid.¹⁶⁹ Vid en rättstvist i Mora i Dalarna 1482 tillämpades till och med en schablonartad ”legodrängslön” på tre mark om året (vilket var i enlighet med maximilönestadgan från 1450), vilken en Lasse och hans hustru tilldömdes för det arbete de lagt ned under de föregående 24 åren, det vill säga sammanlagt 72 mark.¹⁷⁰ Undantagsvis kunde den utlovade legan istället uttryckas som en mängd tyg eller kläder, vilket var fallet ett par gånger i Savolax under 1560-talet, ett antal gånger i Tavastland under 1570- och 1580-talen samt vid ett tillfälle vardera i Närke och i Vadstena under 1590-talet. Åtminstone i Tavastland och Savolax, varifrån uppgifterna är flera, verkar penningen alltså inte ens ha använts som värdemätare husbönder och legofolk emellan.

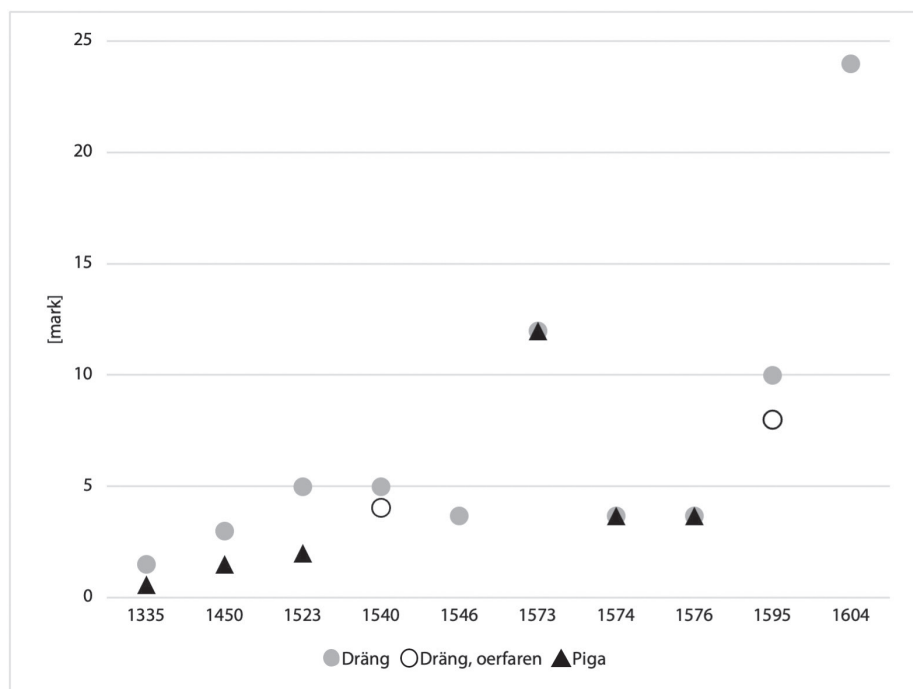
Även de löner som uttrycktes i penningar betalades emellertid oftast ut i form av kläder och andra föremål. Detta har tidigare identifierats i senmedeltida engelska räkenskaper,¹⁷¹ i förbigående för svensk medeltid av Ing-Marie Munktel, ¹⁷² liksom för slutet av 1600-talet av Jonas Lindström och Jan Mispelaere, vilka betonar att de löner som angavs i räkenskaperna sällan svarade ”mot en verklig summa pengar, utan användes som en måttstock vid lönens konkreta utformning”.¹⁷³ Hatcher menar att detta inte minst berodde på en mer eller mindre ständig brist på penningar, vilket ”reinforced the treatment of the stated money wage as the basis for more negotiable means of payment”.¹⁷⁴ Bo Franzén har istället betonat penningens betydelse som värdemätare: i medeltidens Sverige skattades varor allmänt i penningar, men detta ”innebar *inte* att det mynt fursten försåg undersåtarna med var det främsta transaktionsmedlet”.¹⁷⁵ Att räkenskaperna uttryckte legan i penningar betyder därför inte mer än att såväl legohjon som husbonde hade en uppfattning om vad detta värde motsvarade i andra varor. Dessa värden var relativt flexibla. Johannes Johannis ovannämnda piga Anna, vilken 1514 utlovades 1,5 mark penningar i lega, fick i själva verket nöja sig med en kjortel uppsydd av tio alnar vadmal, vilket endast kostade husbonden 7 öre för tyg och skräddarlön. Några penningar fick hon däremot inte för sitt arbete.¹⁷⁶ För husbonden var därmed kostnaden för legofolket inte nödvändigtvis densamma som den utlovade legan, eftersom de kläder som Anna fick för sitt arbete endast kostade honom hälften så mycket som hon hade blivit lovad i lega. Det finns dock inget i räkenskaperna som tyder på att detta gav upphov till någon löneskuld, vilket kan ha berott på att Anna uppfattade kläderna som fullgod ersättning (”fullt värde”) för sitt arbete.

Legan bestod alltså under senmedeltiden till största delen av vadmal. Hur det fungerat tidigare vet vi inte, men en parallell kan kanske dras till Gabriela Bjarne Larssons forskning om hur jordaffärer monetariserades. Penningar användes under 1300-talet endast i hälften av jordtransaktionerna i södra Småland (Finnveden), men i 70 procent av fallen från mitten av 1400-talet. I Jämtland användes penningar nästan uteslutande som värdeenhet fram till 1470, och först därefter började man betala för jord i annat än varor. Monetariseringen av jordtransaktioner fortskred alltså långsamt under 1300- och 1400-talen och gick genom Sverige från söder till norr.¹⁷⁷ Om legan fungerat på liknande sätt har den redan på

1300-talet uttryckts som ett penningbelopp i avtalet mellan husbonde och legohjon men utbetalats i form av kläder. Under 1400-talet har det blivit vanligare att (delar av) legan utbetalats i penningar, och utvecklingen kulminerade under 1500-talet då silver blev allt vanligare. Detta framkommer i storgårdarnas räkenskaper från senare delen av 1400-talet, då legofolket avlönades med tyger och kläder (av de billigaste och sämsta sorterna), men penningar blev relativt vanliga från 1500-talets mitt – även om det alltså fanns legohjon som inte fick några penningar alls.¹⁷⁸ Under sent 1500-tal började den utlovade legan uttryckas inte enbart som ett penningbelopp utan därtill också som en uppsättning kläder, en paradoxal följd av legans monetarisering som syns såväl i räkenskaperna som i löneregleringen 1595 och lagförslagen från 1600-talets början. Även vid 1500-talets slut har legan dock, sett till de ingående persedlarnas värde, ändå till största delen betalats ut i form av kläder.

Löneutvecklingen 1335–1600

Låt oss så till sist också studera hur storleken på legan förändrades över tid. Det är en livaktig ekonomihistorisk forskningsinriktning. För England har Jane Humphries och Jacob Weisdorf undersökt löner under hela perioden 1260–1850 med fokus på skillnaderna mellan mäns och kvinnors löner samt mellan legofolk och daglönare, och en liknande undersökning (främst för tiden efter år 1600) har genomförts av Kathryn Gary för Sverige.¹⁷⁹ Deras studier utgår från premissen att ersättningens olika beståndsdelar kan omvandlas till ”reallöner” genom att man beräknar värdet av legofolkets mat, husrum och kläder samt till exempel förutsätter att legofolk endast arbetade fem dagar i veckan, att de verkligen fick sina utlovade löner utbetalade i penningar och att värdet på maten motsvarade marknadsvärdet. Forskningsinriktningen har kritiserats för att bortse från lönens sociala sammanhang samt inte minst för att förenkla kopplingen mellan lön och levnadsstandard, eftersom ”mål och mat” hos husbonden innebar så mycket mer än vad som kan uttryckas i värdemätaren penningar.¹⁸⁰ Trots detta är det viktigt att undersöka hur lönenivåerna förändrades över tid, eftersom detta avgjorde legofolkets möjligheter till sparande som så småningom eventuellt kunde användas för att grunda egna hushåll.

Figur 8. Nominella maximilöner för legodrängar och pigor i Sverige, 1335–1604. Källor: se tabell 9.

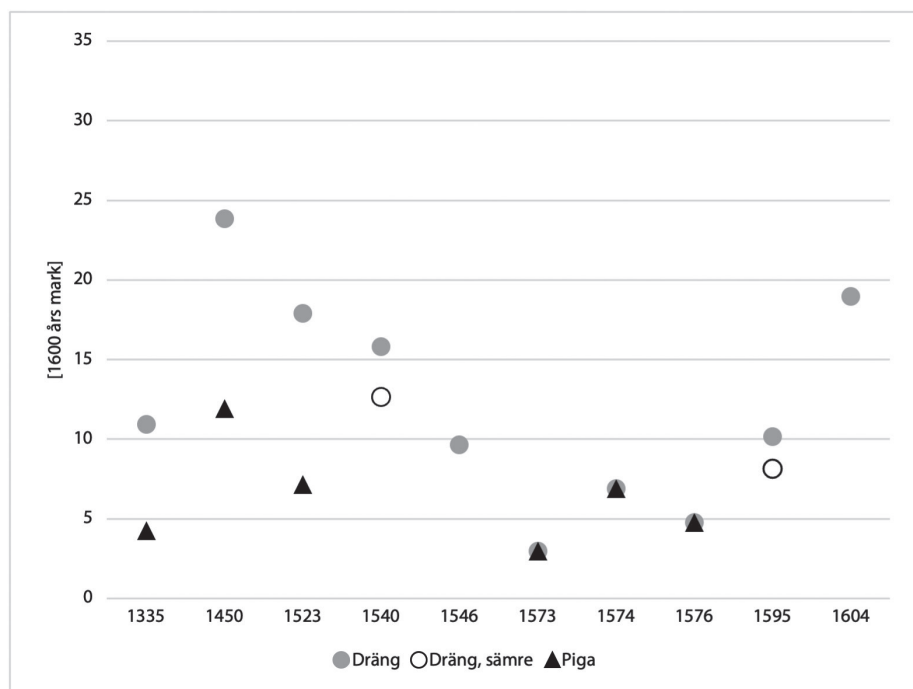
Låt oss börja med utvecklingen av maximilönerna. I figur 8 visas hur dessa förändrades från 1300-talet fram till 1600 om vi endast inkluderar den del av legan som uttrycktes i penningar. (Även om skor och underkläder inte utgjorde en oväsentlig del av legans värde var dessa en mer eller mindre konstant del av ersättningen, som antagligen underförstods de gånger de inte omnämndes.¹⁸¹) Vi kan utläsa av figuren att det fanns en tendens att de nominella lönerna förblev mer eller mindre oförändrade under decennier, åtminstone under 1500-talet, vilket ligger i linje med uppfattningen om ett *iustum pretium* på arbete. Vi ser också att legokvinnors löner alltsedan 1330-talet var lägre än mäns, då en kvinna skulle tjäna 37,5 procent av en mans lön om sommaren och 41,7 procent om vintern (det vill säga motsvarande 39 procent av en mans årslön). Denna andel steg till 50 procent i mitten av 1400-talet men sjönk sedan återigen ned till motsvarande 40 procent på kung Gustavs tid. Avvikande

var, som tidigare nämnts, 1570-talets Stockholm, där lika löner för kvinnor och män påbjöds såväl 1573 som 1574.¹⁸²

För att kunna bedöma hur legofolk påverkades av att maximilönenivåerna förändrades behöver vi omvandla dessa nominella löner till reallöner. Rodney Edvinsson och Johan Söderberg har studerat den medeltida prisutvecklingen i Sverige och tagit fram ett index för prisjämförelser, baserat på sju varor 1330–1420 och tio varor 1420–1539.¹⁸³ Utifrån detta fann de stabila priser under större delen av medeltiden, med en årlig inflation på 0,1 procent 1290–1351 och 0,04 procent 1364–1518. Därefter uppgick inflationen till 6,3 procent om året 1518–1633, vilket innebar en tiofaldig prisökning under 1500-talet. Vissa perioder var inflationen högre: i samband med digerdöden 1351–1354 och den efterföljande pestepidemin 1361–1364 (under denna period uppgick inflationen till 18 procent om året), under befrielsekriget 1521–1524 och nordiska sjuårskriget 1561–1576 samt i början av 1590-talet.¹⁸⁴ Dessa uppgifter kan användas för att omvandla de nominella lönerna i figur 8 till reallöner, så länge vi kommer ihåg att vi inte vet vad legofolket konsumerade (mat och bostad fick de ju redan utöver legan från husbonden) och att reallöneutvecklingen därför inte nödvändigtvis helt motsvarar förändringen i legohjonets köpkraft.

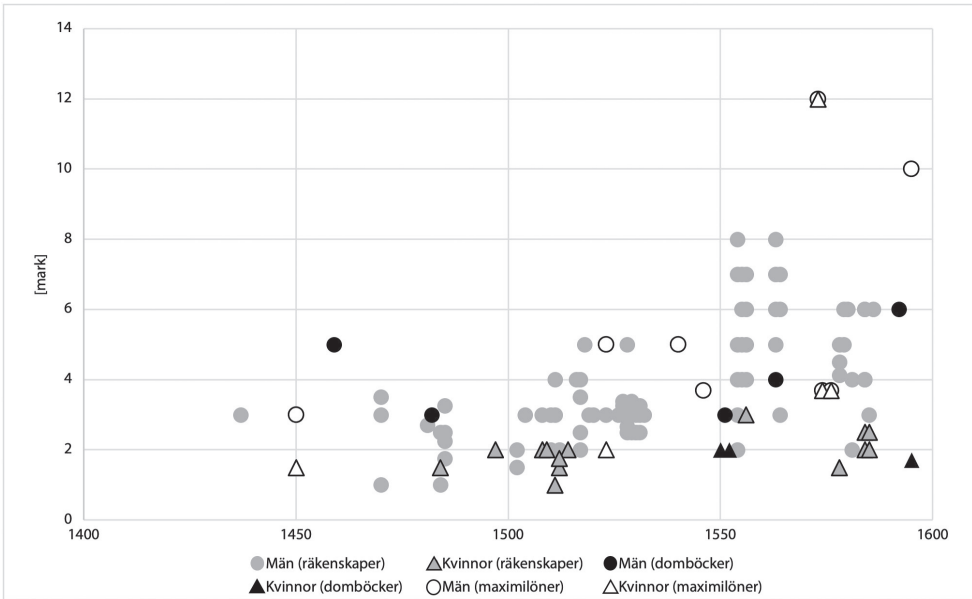
Maximilönernas realvärde – uträknat med hjälp av denna allmänna prisutveckling – visas i figur 9. Vi kan konstatera att de lönenivåer som påbjöds i Södermanland 1335 var väsentligt lägre än de som följde 1450, då de var högre än de kanske någonsin annars varit, för män såväl som för kvinnor. Därefter sjönk maximilönernas realvärde successivt i över ett sekel fram till 1570-talets penningkris, då de lönenivåer som proklamerades i Stockholm var lägre än vad de hade varit på minst 250 år. Därefter tycks maximilönerna ha vänt mot något högre realvärden (särskilt om man betänker att till penninglönen 1595 även lades vadmal), och hade det Rosengrenska lagförslaget realiserats skulle maximilönerna närmast ha återställts till vad som verkligen hade varit gällande på kung Gustavs tid.

Låt oss gå vidare från maximilönerna till den verkliga löneutvecklingen, hämtad från räkenskaper och rättsprotokoll.¹⁸⁵ Dessa redovisas i figur 10. För det första kan det konstateras att lönerna varierade betydligt också hos en och samma husbonde, såväl under senmedeltiden (till

Figur 9. Reella maximilöner för legodrängar och pigor i Sverige, 1335–1604. Legan uttryckt i 1600 års mark. Källor: se tabell 9.

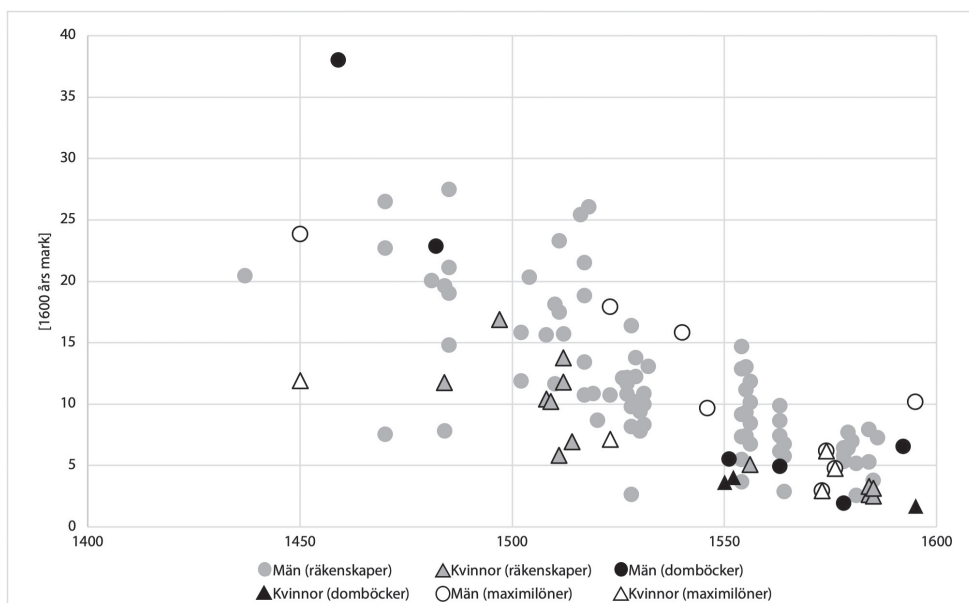
exempel vid Tyresö och vid Kalmar nunnekloster) som under 1500-talet (vid Åkerö och Nynäs). När husbönder eller gårdsfogdar vid storgårdar utlovade lega varierade de beloppen utifrån arbetarens personliga egenskaper, men vilka faktorer som låg till grund för löneskillnaderna framgår aldrig av räkenskaperna, mer än att kön var en central faktor också i praktiken: kvinnors löner var genomgående markant lägre än mäns, även om det fanns vissa män som hade lika låga löner som kvinnorna. Lönestadgornas diskriminering mellan kvinnor och män har alltså motsvarat den levda verkligheten. Detta motsvarar vad som genom forskningen är känt från det tidigmoderna Europa, där kvinnors löner vanligtvis uppgick till mellan en och två tredjedelar av mäns.¹⁸⁶ de Pleijt och van Zanden har dock nyligen hävdats att män och kvinnor hade lika höga löner i Sverige vid sekelskiftet 1600, något som de förklarar med "the power of the market forces" på grund av stor efterfrågan på okvalificerad

Figur 10. Utlovad nominell penninglega till drängar och pigor, 1420–1600. Källor: codex C 32, RA (Tyresö 1470, 1481–84); codex D9, RA (Kalmar nunnekloster 1484–85); Uppsala domkyrkas medeltida räkenskaper, vol. 2–4 (1497–1508); Helga lekamens gilles räkenskaper (1437, 1510–1526); codex C 54, RA (Ulvåsa 1511); Bielkesamlingen vol. E 1984 (Nynäs 1510, 1523–32, 1563–64); Johannes Johannis (1502, 1517); Bielkesamlingen vol. E 1991, RA (Åkerö 1554–56); Bielkesamlingen vol. E 1982, RA (Ulvåsa 1584–85); ÖgH 1586:21 (Liljestad 1578–86); Källor till domböckerna: se bilaga 3A–3B. Källor till maximilöner: se tabell 9.

arbetskraft, till skillnad från i Sydeuropa där kulturell diskriminering i högre grad tvingade ned kvinnolöner.¹⁸⁷ Sådana resultat har också Molinder och Pihl funnit när de omräknat även kläder och mat till penningvärden.¹⁸⁸ Vad vi ser när vi studerar enbart vad legofolk utlovades i lega är istället beständiga och betydande löneskillnader mellan legokvinnor och män också i Sverige, där lönesättningen både i teori och praktik kraftigt diskriminerade kvinnor.

Utifrån figur 10 kan också konstateras att maximilönestadgorna speglade löneutvecklingen relativt väl. Under 1400-talets andra hälft, då högsta tillåtna lega för män var tre mark, översteg lönerna sällan detta värde. Under 1510-talet börjar löner på fem mark utlovas, vilket

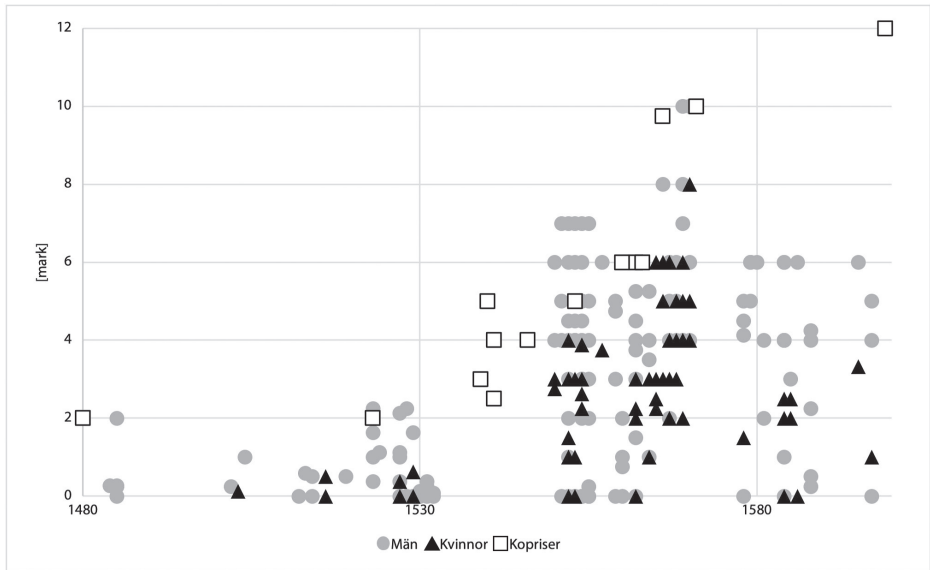

Figur 11. Realvärdet av utlovad penninglega till drängar och pigor, 1420–1600. Källor: se figur 10.

därefter kom att proklameras som ny tillåten maximilön 1523 och sedan framstår som högsta utlovade lön vid Nynäs under 1520-talet. Under 1550- och 1560-talen översteg lönerna emellertid väsentligt det tillåtna, vilket ger en bakgrund till 1570-talets nya inskränkningar och försök till återställande av den gamla goda tiden. Att det verkligen rörde sig om maximilöner (och inte om en för alla drängar gemensam lönenivå) framgår av att de allra flesta legohjon faktiskt inte avlönades så högt som stadgorna tillät.¹⁸⁹ Vad som än sades i ”samtalet” mellan den presumtive husbonden och hans legodräng slutade det oftast ändå med en ”stadga” enligt vilken den utlovade legan var väsentligt lägre än vad som hade varit lagligen möjligt.

Ett annat sätt att spegla den senmedeltida löneutvecklingen på samma sätt som vi ovan gjorde med maximilönerna är att omvandla de utlovade legorna till reallöner. Figur 11 visar tydligt att reallönerna för både kvinnor och män sjönk utan avbrott åtminstone från 1470-talet.¹⁹⁰ Detta motsvarar vad som är känt rörande reallönerna i andra europeiska

Figur 12. Löner utbetalda i penningar till drängar och pigor vid storgårdar 1480–1600, jämfört med priset på en ko. Källor löner: codex D9, RA (Kalmar nunnekloster 1484–85); Uppsala domkyrkas medeltida räkenskaper, vol. 2–4 (1502–04); Johannes Johannis (1512–19); (Uppsala helgeandshus 1529); Vadstena klostrets räkenskaper (Orlunda 1550–69); Åbo domkyrkas räkenskaper (1553–54); Bielkesamlingen vol. E 1982, RA (Stora Dala 1562–70, Ulvåsa 1579–88); E 1983 (Läckö 1584, 1597); E 1984 (Nynäs 1527–31); E 1988 (Nynäs 1551–53); E 1989 (Nynäs 1554–59); E 1990 (Nynäs 1560); E 1991 (Åkerö 1554–55); ÖGH 1586:21 (Liljestad 1578–86); RN 354, RA (Rydboholm 1595). Källor kopriser: Munktell 1982 s. 225 (uppgift rörande 1463); uppgifter om kronans försäljningar av kor från danaarv och skövlingar i UH 1541:7, 1546:8; SöH 1553:7; VgH 1540:6, 1541:4, 1566:4; DIH 1560:9; VmH 1563:15A; DH 1539:4; samt från normativa värderingar GIR 11/10 1523 s. 152; SRA 1562 s. 48, 74 (för rusttjänstordningen 1562); SRA s. 419, 423 (för Älvsborgs lösen 1571); ordningen för femtionedelsskatten 1599.

länder, vilka kraftigt ökade under århundradet efter digerdöden.¹⁹¹ De äldsta uppgifterna om legofolkets löner i Sverige rör alltså tiden nära ett medeltida maximum. Någon ”gyllene tidsålder” för arbetare, som det ibland beskrivits som i forskningen, har det knappast rört sig om,¹⁹² men ersättningen var under senmedeltiden betydligt högre än vad den senare skulle komma att bli (och än den, av Södermannalagen att döma, tidigare hade varit). Även om en legokvinnas lön i början av 1500-talet var

lägre än en legodrängs hade den trots allt en väsentligt högre köpkraft än mäns löner några decennier senare. Tvärtemot vad som påstods i den kungliga propagandan och i klagomålen från husbönderna var legan för det sena 1500-talets legofolk värd bara en bråkdel av vad den hade varit för deras föregångare under senmedeltiden.

Möjligheter till sparande

Legofolkets löneutveckling bör studeras ur ytterligare ett perspektiv. Eftersom merparten av legan betalades ut som tyger och kläder var det bara den bråkdel som utgjordes av penningar som legohjonet eventuellt kunde använda för att spara ihop till ett eget hushåll. I figur 12 visas den del av lönen som faktiskt betalades ut i penningar enligt de räkenskaper där detta framgår. Figuren visar att vissa legohjon under senmedeltiden fick ett mindre belopp (upp till två mark) om året i lön, men att de flesta inte fick några penningar alls. Vid 1500-talets mitt, då det fanns gott om penningar i cirkulation, betalades löner på uppemot åtta mark ut till legohjon, men fortfarande var det många som inte fick några penningar alls, vid såväl frälsets som kronans storgårdar.¹⁹³ Den allmänna prisutvecklingen innebar att samtidigt som legan i mitten av 1500-talet monetariserades förlorade de utbetalade penningarna mycket av sin köpkraft. Hur påverkade detta de legohjon som ville spara ihop till ett eget bo?

Låt oss börja med möjligheten att köpa en egen gård. Ett örtugland jord kostade på 1200-talet enligt Upplandslagen en mark.¹⁹⁴ Priset på jord steg kraftigt under första hälften av 1300-talet men började efter 1370 på grund av befolkningsminskningen att falla och föll sedan fram till omkring 1420. Även i början av 1500-talet blev jorden betydligt billigare.¹⁹⁵ En uppländsk bonde hade enligt Johan Söderberg mot slutet av 1400-talet 4–5 öresland,¹⁹⁶ vilket med Upplandslagens pris skulle ha kostat 12–15 mark. Enligt vad Gabriela Bjarne Larsson funnit såldes en normalstor gård under 1400-talet dock vanligtvis för 50–60 mark.¹⁹⁷ Utöver själva marken behövde den som ville köpa sig en gård också utrusta den med djur och redskap. Enligt Västgötalagen bedömdes en bondes lösöre vara värt 9 mark, medan Östgötalagen ansåg det vara värt 13,5 mark.¹⁹⁸ Kostnaden för en fullt utrustad gård bör alltså, i grova

drag, vid 1200-talets slut ha uppgått till ungefär dubbla jordpriset. Kanske kan vi räkna med något liknande mot slutet av medeltiden. I så fall behövde legohjon som ville köpa en gård spara ihop någonstans i storleksordningen 100 mark, samtidigt som de endast (om de var vävlönade) kunde lägga undan ett par mark om året. Det var med andra ord på 1400-talet omöjligt att arbeta ihop till en egen gård.¹⁹⁹ En kombination av låga jordpriser och relativt höga penninglöner vid mitten av 1500-talet kan möjligen ha underlättat sparandet till en egen gård, men samtidigt urholkades lönens värde jämfört med den utrustning och de djur som behövdes, och dessutom stod många legohjon även nu helt utan penninglön såväl på storgårdar som i vanliga bondehushåll.

Om möjlighet att spara ihop till en egen gård saknades får vi istället undersöka i vilken utsträckning legofolk kunde avancera till landbor. För detta behövde de spara ihop till den inledande städselavgiften, liksom till att köpa dragare och andra djur till gården. Grovt räknat bör detta ha motsvarat halva kostnaden för att köpa en gård, vilket innebär att även livet som landbo var mycket avlägset. Återstår så möjligheten att spara ihop tillräckligt med kapital för att hyra ett torp och arbeta mot dags- eller veckolön.²⁰⁰ Jane Whittle har visat att legohjon i England under 1500-talet omöjligen kunde tjäna ihop till en egen gård, men att en dräng och en piga genom gemensamt sparande efter ett antal år kunde ha råd med djur och bygga ett litet hus på allmänningen.²⁰¹ Vi vet inte vad det kostade att få bygga en stuga på allmänningsjord i Sverige, men vi kan jämföra den sparade lönen med priset på en ko, vilket var en av de dyraste och viktigaste investeringarna för ett legohjon som ville bilda eget hushåll. Prisuppgifter redovisas i figur 12.²⁰² Detta låg inom ramen för vad åtminstone en del legohjon kunde spara ihop genom några års arbete, vilket innebär att de – liksom i England – åtminstone kunde få råd att leja sig ett eget hus på ofri grund.

Återblick

Vid sidan av arbetsavtalet utgjorde formerna för den ersättning som husbonden gav legohjonet för dess arbete de mest centrala av legofolksinstitutionens spelregler. Den komplexitet som legan och de andra ersättningsformerna uppvisade kan endast förstås genom att analysera

vad Hatcher och Stephenson kallat "the social, moral and customary context of the wage",²⁰³ genom att inte se lönen endast som en transaktion av ett ekonomiskt värde utan ta fasta på att mottagandet av ersättning från husbonden på flera sätt bidrog till att tvinga legofolket till arbete.

Fästepenning förekom enligt lagstiftningen i Svealand redan under 1200-talet men var varken då eller senare under medeltiden någon obligatorisk del av ersättningen. Av senmedeltida räkenskaper och rättsprotokoll framgår att det var sällsynt att legofolk gavs någon fästepenning, utan legostämman inleddes antagligen istället genom en gåva av mat och dryck vid en första måltid i husbondens hem. Först hos Per Brahe (och sedan i lagförslagen i början av 1600-talet) framstår fästepenningen som obligatorisk, vilket indikerar att den blev vanligare mot 1500-talets slut. Dess roll var att besegla avtalet mellan husbonde och legohjon och symbolisera löftet om framtida arbete. Därmed var den lika juridiskt bindande som om legohjonet redan hade flyttat in hos husbonden: den som hade mottagit fästepenning var bunden att arbeta så länge som var överenskommet, eller i annat fall betala ersättning motsvarande en hel årslön. I praktiken kunde därför en husbonde genom förskotterad betalning motsvarande ett par kannor öl eller en gåva av skor och lite kläder, som på 1520-talets Nynäs, binda en arbetare till sig som sedan inte hade något annat val än att förbli hos husbonden till dess att arbetsåret var till ända.

Legofolkets ersättning bestod alltifrån 1200-talet också av mat vid husbondens bord. Att vara legohjon innebar att man var försäkrad om tak över huvudet och mat på bordet under den avtalade tiden. Kvaliteten eller mängden mat reglerades dock aldrig utan var upp till individuella "stadgor", till lokala sedvänjor och till husbondens gottfinnande. Detta medförde åtminstone under 1500-talet att legofolk vid storgårdar fick mindre och sämre mat och åt vid ett separat bord, vilket innebar att deras underordning synliggjordes under varje måltid. Därtill bestämde husbonden över vem legodrängen skulle dela säng med och höll honom med sängkläder. Husbondens makt över mat och husrum kunde därför användas för att tvinga legohjonen att arbeta hårdare. Per Brahe menade att mat måste förtjänas genom arbete och gav gårdsfogden noggranna instruktioner för hur han skulle kontrollera att var och en av arbetarna gjorde sig förtjänt av den dagliga födan. Om något legohjon uttryckte

missnöje med maten hade husbonden möjlighet att bestraffa honom för det: en dräng som arbetade hos Per Brahes son Magnus dömdes 1598 för att ha stulit en kaka och en ost (som han hade delat med några andra drängar) ur husbondens visthus till böter på tre mark och till att hudstrykas av herr Magnus andra drängar, i enlighet med den ”gårdsrätt” som praktiserades i grevskapet.²⁰⁴

Legan var från 1200-talet definierande för legofolksinstitutionen. Den utlovades av husbonden enligt lagar och räkenskaper i samband med att arbetsrelationen inleddes, men utbetalades först när arbetsåret var slut. På sätt och vis utgjorde den en dubbel skuldförbindelse under den tid arbetsrelationen varade: om legohjonet fullgjorde legostämman var legan den ersättning det fick av husbonden, men om legostämman bröts i förtid gick legan istället den omvända vägen, från legohjonet till husbonden. Legan varierade från person till person, beroende på bland annat kön, ålder och skicklighet, och reglerades återkommande av överheten genom påbjudna maximilöner. Under åtminstone 1500-talet, då maximilönestadgor ingick i utbytet mellan husbönder och överhet, motiverades dessa av att kronan ville upprätthålla de ekonomiska skillnaderna mellan bönder och legohjon. Räkenskapernas uppgifter visar att lönestadgorna och uppfattningen om det rätta priset på arbete verkligen spelade en betydelsefull roll för att hålla nere legans storlek.

Även om legan uttrycktes som en penningssumma i lagstadgor och i avtalet mellan husbonde och legohjon betalades den till största delen ut i form av kläder och skor. Vid storgårdar kunde dessa tillverkas av gårdens egen personal, medan andra husbönder måste köpa dem av hantverkare. Kostnaden för kläderna kunde ofta understiga den utlovade legan, men trots detta noterades sällan att husbonden hamnade i någon löneskuld till legofolket. Hade legohjonet fått sina utlovade fyra par skor och en ny uppsättning kläder verkar båda parter ha accepterat att det var en tillräcklig årslön. Skor och kläder konsumerades under arbetsårets gång i ungefär samma takt som de utbetalades och kunde därför inte bidra till att förbättra legohjonets materiella situation på längre sikt.

Ersättningen inom legofolksinstitutionen – fästepenningen, maten, husrummet, legan – syftade alltså först som sist till att reproducera legofolkets arbetskraft, och deras materiella levnadsstandard kunde husbonden i stor utsträckning avgöra. Den var därtill utformad så att

den tvingade legohjonen kvar inom institutionens ramar genom att den försvarade för legohjonet att avsluta arbetsrelationen: med hot om skadestånd motsvarande en årslön om legohjonet lämnade arbetet, med fysisk övervakning då legohjon var tvungna att leva i husbondens hushåll och genom att eventuell penninglön betalades ut först vid arbetsårets slut. De politiska ingreppen i lönesättningen syftade inte bara till att göra arbetskraften billigare utan också till att hålla arbetarna kvar just inom legofolksinstitutionen. Det lilla sparande som arbetet eventuellt kunde generera räckte inte till för att köpa egen jord eller för att ta över en landbogård. Den framtid som väntade många legohjon var att spara ihop tillräckligt för att så småningom kunna försörja sig som daglönare i en stuga på ofri grund. Men som vi strax ska se var skälet till att utsädeslöner var förbjudna just för att kronan ville förhindra att legofolket genom eget jordbruk skulle kunna minska det ekonomiska gapet mellan sig och husbonden och därmed någon gång i framtiden bli fritt att tacka nej till arbete som legohjon.